

УДК 94(477)“1840/1870”

І. Д. Фицук

ЕКОНОМІЧНІ ОРІЄНТИРИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ШЛЯХТИ В УМОВАХ РОЗВИТКУ РИНКОВИХ ВІДНОСИН (40–80-ті рр. ХІХ ст.)

У статті визначено економічні орієнтири правобережної шляхти – провідної заможної версти Наддніпрянської України – в умовах розвитку ринкових відносин (40–80-ті рр. ХІХ ст.). З'ясовано, що після анексії Російською імперією українських територій унаслідок третього поділу Речі Посполитої середня й заможна польська шляхта зберегла свій політичний й економічний вплив і значні земельні володіння. Саме тому формування й розвиток капіталістичних відносин у ХІХ ст. і модернізація економіки та запровадження технічних досягнень в аграрному секторі пов'язано якраз із діяльністю польської магнатерії, котра була тією соціально-економічною силою, що визначала прогрес промислового виробництва, відіграла значну роль у розвитку мережі різних форм внутрішньої й зовнішньої торгівлі.

Ключові слова: Річ Посполита, Російська імперія, Правобережна Україна, шляхта, промисловий переворот, ринкові відносини.

Австрія, Пруссія та Росія поділивши Річ Посполиту втретє (1795 р.) остаточно знищили цю державу, а більшість українські землі, що входили до складу цієї могутньої в минулому країни, насамперед ідеться про Правобережжя, були анексовані Російською імперією.

У першій половині ХІХ ст. в українській Наддніпрянщині, де серед магнатів-землевласників переважали поляки, активізувалися процеси розкладу феодалізму й розвитку товарно-грошових відносин, формування внутрішнього і зовнішнього ринків, поступово зростала кількість промислових підприємств, тобто розпочався, хоч і пізніше, аніж у європейських країнах, промисловий переворот.

Історії українських правобережних земель цього періоду, особливо що стосується участі й ролі польської шляхти в економічному житті регіону під час і після промислового перевороту в Російській імперії, присвячено низку наукових праць вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Серед останніх насамперед потрібно згадати ім'я французького історика-славіста Д. Бовуа [1 – 4], що представив широкому загалу фундаментальні наукові напрацювання, присвячені вивченню історії Правобережної України в складі Російської імперії. У фокусі його дослідницького інтересу – боротьба між російським самодержавством і польською елітою, насамперед шляхтою, за панування в регіоні й контроль над українським селянством. У контексті цього протистояння автором глибоко аналізуються соціальні, економічні й культурні процеси. Д. Бовуа вказує на труднощі інтеграції колишніх земель Речі Посполитої в імперію Романових; пояснює, чому польська землевласницька аристократія, попри зростання російського націоналізму, залишалася до 1917 р. привілейованою й процвітаючою групою; доводить, що всі проекти русифікації польського населення дніпровського Правобережжя не були реалізовані в повній мірі й настільки ефективно, як того хотіли в Петербурзі. Роботи Д. Бовуа містять цікавий фактологічний та аналітичний матеріал і написані на широкій джерельній та історіографічній базі.

Німецький історик А. Каппелер у своїй праці “Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія” [5] основну увагу приділяє взаємозв'язку Російської держави та панівних еліт неросійського походження, усебічно аналізуючи соціетнічні та економічні структури окремих регіонів, до котрих належать й українські території, відібрані Російською імперією після поділу Речі Посполитої.

У монографії Т. Лазанської [6] досліджується індустріальний розвиток України та пов'язаний із ним процес формування торгово-промислової буржуазії як діяльного суб'єкта модернізації всього суспільного життя. Авторка розглядає форми державного втручання в економіку, соціальні й національні джерела поповнення буржуазії, господарську діяльність торгово-промислового класу, особливо наголошуючи на значенні польських шляхтичів української Наддніпрянщини, що стояли біля витоків модернізації аграрного сектору економіки.

Учені Львівського національного університету імені Івана Франка Л. Зашкільняк і М. Крикун запропонували перший в українській історіографії синтез історії Польщі [7], що ґрунтується на опрацюванні багатьох нових джерел та інтерпретаційних здобутків світової наукової літератури. Автори прагнуть подати картину цивілізаційного поступу людської спільноти, акцентуючи увагу на суспільних проявах життя поляків – політичному розвитку, соціальних, економічних і культурних змінах, котрі визначали їхній стан у різні історичні епохи, у тому числі й у ХІХ ст. на українських теренах, а також взаєминам із сусідніми народами, передусім українцями.

О. Калакура також пропонує наукові розвідки щодо етнополітологічного дослідження політичних, етнічних, культурних, духовних, історичних, соціально-економічних і міжнародних аспектів життєдіяльності поляків на території українського Правобережжя. Автор висвітлює основні етапи формування української колонії, демографічні й соціальні зміни в її складі, участь поляків в економічному житті. Велика увага приділена українсько-польським міжнаціональним відносинам, проаналізовано причини міжетнічних конфліктів, їхні наслідки та уроки [8].

Такі українські вчені, як М. Бармак [9] і В. Шандра [10 – 12] у своїх працях розглядають механізми управління російською імперською адміністрацією Правобережною Україною наприкінці ХVІІІ – у першій половині

XIX ст. Процеси інкорпорації правобережних губерній і становище шляхти досліджують Ю. Войтенко [13], Ірина й Ігор Кривошеї [14 – 16], Н. Щербак [17], Є. Чернецький [18 – 19]. Л. Казначеева [20] на основі аналізу архівних матеріалів, багатого корпусу законодавчих актів та наукової літератури розкриває історію Волинського дворянського зібрання, його трансформацію з самоврядної станової корпоративної інституції, основні властивості якої були сформовані в річпосполитській традиції, до інституції, підпорядкованої державним інтересам Російської імперії. Узагальнено значний матеріал про зміни його структури й складу, функцій, прав і повноважень, обмеження участі зібрання в системі органів влади. Питання участі волинської та подільської шляхти у дворянських депутатських зібраннях, а також їх еволюція й специфіка функціонування в XIX столітті вивчаються також і в дослідженнях О. Барвінок [21].

Крім того, виражені висновки щодо формування й розвитку капіталістичних відносин у період першого та другого етапів промислового перевороту на українських теренах у XIX ст. і статистичні дані, котрі ілюструють зростання кількості промислових підприємств й участь польського капіталу в модернізації української економіки наявні в працях О. Гордуновського [22], О. Гуржія [23], В. Литвина [24], П.-Р. Магочія [25], В. Павлюка [26], Н. Полонської-Василенко [27] та ін.

Разом із тим залишається недостатньо вивченим й окремо не актуалізованим у наукових розвідках питання економічної діяльності саме польської середньої шляхти й магнатів-землевласників у контексті зародження й розвитку ринкових капіталістичних відносин у період промислового перевороту в Російській імперії на тлі анексії українського Правобережжя після третього поділу Речі Посполитої й боротьби за відновлення власної держави польською елітою, що й обумовлює потребу в такому дослідженні й актуальність нашої статті.

Промисловість кінця XVIII – першої половини XIX ст. була тісно пов'язана з сільським господарством. У той час підприємства були двох типів: поміщицько-кріпосницькі та капіталістичні; купецькі, міщанські або селянські. У капіталістичних підприємствах працювали наймані робітники, у поміщицьких – кріпаки. При цьому в останніх були задіяні ті ж люди, що й у сільському господарстві.

Саме в поміщицьких маєтках засновувались різного роду підприємства, які переробляли сільськогосподарські продукти – млини вітряні та водяні, що мололи збіжжя, дерли просо, валяли вовну, били олію. У маєтках курили горілку, топили сало, ткали полотна, сукна, обробляли тютюн, виробляли цеглу, поташ, селітру. Крім мануфактур, призначених задовольняти потреби власників маєтку, були мануфактури, які працювали на ринок: паперові, металообробні, порцелянові тощо [28, с. 341].

Паралельно в цей самий період відбувалися складні процеси розкладу феодално-кріпосницького ладу та розвитку капіталістичних відносин, що, на жаль, гальмувалися кріпосницькою системою. Так як сільське господарство було основним сектором економіки з домінуючим поміщицьким землеволодінням (близько 75% від усієї землі), то стан аграрних відносин значною мірою визначав динаміку всього суспільного розвитку [29].

На Правобережній Україні з 5,2 млн. населення польської шляхти налічувалося 410 тис. (7,8%). За нових суспільно-політичних умов численна збідніла й безземельна шляхта (на 1800 р. – 262 тис. чоловік) втратила можливості військової або адміністративної кар'єри у власній державі й перетворилась на найбільш радикальний елемент, що прагнув зміни існуючого стану. Натомість середня земельна польська шляхта здебільшого зберегла свої економічні позиції, але гостро відчула втрату політичного впливу. Менш болісними були зміни в становищі великої земельної шляхти – магнатів, щодо яких правляча династія проводили особливу політику [30, с. 38]. Царат, залишивши в руках великих землевласників маєтки й владу над кріпосним селянством і зберігши станові привілеї (звільнення від податків, служби в армії, участь у шляхетських зборах, право займати адміністративні посади тощо), схилив їх до співпраці.

Промислова революція, яка відбувалася в цей період у країнах Західної Європи, не могла не позначитись на розвиткові України. Перша половина XIX ст. – це час визрівання ринкових відносин в її економіці. Про це свідчать такі процеси: зростання товарності сільського господарства; поглиблення спеціалізації окремих районів у сільськогосподарському виробництві; розшарування поміщицьких господарств, які поступово почали набувати ринкового характеру (приклад, вівчарні заводи та ін. підприємства) [25].

Характерною ознакою господарства першої половини XIX ст. була його раціоналізація як ключова ознака нової епохи – епохи індустріалізації й модернізації. Основні риси модернізації полягають: 1) у сфері економіки – упровадження нових технік, технологій, технічний розподіл праці, обмін діяльності, розвиток ринку товарів, грошей та праці; 2) у соціальній – на першому плані знаходиться формування нового типу людини, підприємливої, активної; 3) у політичній – виникнення централізованих держав, централізація та уніфікація всіх галузей суспільного життя, бюрократизація управління, включення широких народних мас у політичний процес, встановлення демократії та демократичних інститутів у суспільстві; 4) у духовній – утвердження нової світської системи цінностей, набуття освіти масового характеру, зростання культурного, правового рівня населення [32].

Важливою віхою модернізаційного поступу на українських землях став промисловий переворот (промислова, технічна революція), що пройшов у два етапи: перший, 40 – 50-ті рр. XIX ст., розпочався в легкій промисловості й був ініційований “знизу” – дворянством, купецтвом, міським населенням, кріпосними селянами; другий, 60 – 80-ті рр. XIX ст., коли промислова революція охопила основні галузі важкої промисловості та транспорту. Тут ініціатором змін в економіці виступив уряд, що було зумовлено невдачами, прорахунками в зовнішньополітичній та війсьній сферах (Кримська війна), котрі показали неефективність та застарілість економіки в Російській імперії [33].

Так, на ефективність сільськогосподарського виробництва суттєво впливали рутинний стан техніки та технологічно відстала традиційна система землеробства (у 1838 р. на 100 ревізьких душ припадало 2 плуги, система обробітки землі – трипілля, перелогова й комбінована). Падіння врожайності також було пов'язано з поганими природно-кліматичними умовами. Враховуючи те, що на першому етапі реформування мануфактурного виробництва призвело до утворення фабрично-заводського виробництва (якщо в 1825 р. у підросійській Україні було лише 6,5 тис. фабрик і заводів, то в 1860 р. їх кількість становила вже понад 22 тис., і на них почали широко використовувати машинне обладнання, парові двигуни) [34], поступово аграрії також отримали доступ до технічних новинок.

У результаті, деякі поміщики запроваджували у своїх маєтках поліпшені засоби обробітки земель, застосовувати удосконалені плуги, молотарки та віялки. Значні ділянки земель відводились під посіви технічних культур і буряків, коноплі, тютюну та льону. Це вимагало покращеного обробітки землі, внесення добрив, використання вільнонайманої праці [35]. Досить часто поміщики віддавали свої землі в оренду купцям, міщанам і заможним селянам – як наслідок, такі господарства ставали високоприбутковими, що було ще одним свідченням капіталізації сільського господарства.

При цьому все-таки варто зауважити, що на Правобережжі, де переважали великі магнатські господарства, товарно-грошові (ринкові) відносини розвивалися більш успішно порівняно з іншими регіонами, й умови для розширення товарного виробництва були досить сприятливими, адже близько 90% товарного хліба (в основному – пшениця), що експортувався й постачався на внутрішній ринок, вирощували саме тут [36]. У ситуації нерозвиненості міст економіка практично повністю була орієнтована на сільське господарство, насамперед на виробництво зернових – джерело багатства місцевих поміщиків. У середньому, у залежності від року, кожна губернія Правобережної України виробляла від 3,5 до 4 млн. чвертей зерна. І це при тому, як зазначає Д. Бовуа, що статистика не враховувала зерна, зібраного селянами на своїх наділах [37, с. 36].

Спочатку фабрично-заводське виробництво переважало на селі, де були й сировина, і дешева робоча сила. На початку 1840-х рр. лише 27 промислових підприємств знаходилося в містах, які залежали від сезонного припливу робітників із села. У залежності від бажання та ініціативи поміщиків існували складувні, металообробні, цегляні, шкіряні, ткацькі мануфактури, майстерні колісників, капелюшні й ін. виробництва [38, с. 38].

Найпомітніші зрушення спочатку відбулися в переробній і харчовій галузях промисловості, де з'явилися перші парові гуральні. Гуральництво й, особливо, цукроваріння, яке швидко стало дуже “модним” промислом, давали величезні прибутки польським поміщикам Правобережної України. Парова техніка прискорила виробничі процеси, збільшила вихід цукру й горілки з одиниці сировини [39].

Цукроварна промисловість бере свій початок із 1822 р., коли дідич Канівського повіту Київської губернії польський поміщик І. Понятовський збудував у своєму маєтку в с. Трощин першу цукроварню. Через 25 років Україна мала вже цілу мережу цукроварень, а в 1848 – 1849 рр. звідси вивезено 849,9 тисяч пудів цукру [40, с. 344]. Унаслідок розвитку цієї галузі промисловості плантації буряків зайняли широкі простори землі, витісняючи інші сільськогосподарські культури. Враховуючи, що цукроваріння вимагало кваліфікованих фахівців і складного устаткування, саме тут почали використовувати машини для подрібнення буряків, гідравлічні преси для видавлювання з них соку, парові котли для його випарювання й згущення. Таких заводів у другій половині 1820-х рр. було небагато, але їх поява була ще одним свідченням капіталізації економіки.

Крім І. Понятовського, перші спроби в галузі переробки буряка й виготовлення цукру в 1830-их рр. були зроблені лише З. Холівінським. Справжній розквіт цього виробництва настав близько 1850 р., коли кілька заможних польських родин стали вкладати кошти в його розвиток. У звіті волинського цивільного губернатора за 1 серпня 1850 р. повідомляється про великий цукровий завод у маєтку князя Романа Сангушка і його дочки в Шепетівці під Заслав'ям. Київський цивільний губернатор у той же час нарахував уже 63 цукрових заводи у своїй губернії, а в подільській – 22 заводи [41, с. 456].

Т. Бобровський пише про те, що в 1852 р. барон Густав фон Таубе й француз Франсуа Сорбье заклали в маєтку В. Потоцького в Кальнику (Київська губернія) цукровий завод, який незабаром продали Фредеріку Дженні, що управляв у той час цукровим заводом Владислава Браницького у Вільхівці. Успіх іноземців, котрі впроваджували на цих землях капіталістичне виробництво, спонукав найбільших польських поміщиків проявляти активність. Вони “усвідомили, що старі добрі часи минули й однієї доброї волі недостатньо, а тому необхідно купувати відповідні знання про виробництво, що недостатньо бути тільки шляхтичем і землевласником, але потрібно бути ще й фахівцем і розуміти справу як з технічного, так і з управлінського боку й, насамперед, трудитися” [42, с. 456].

Утім Д. Бовуа застерігає від того, аби не перебільшувати масштаби промислового виробництва до 1863 р. До цього часу було всього кілька великих цукрових заводів: у Сангушко, Браницьких, у графа Бобринського в Смілі; решта ж, згідно з даними Бібікова про економічний розвиток за 1840 р., були швидше мануфактурами, аніж промисловими підприємствами [43, с. 456].

За якусь чверть століття цукрова промисловість України посіла провідне становище в Російській імперії, хоча з боку уряду й були спроби затримати цей процес шляхом штучної підтримки цукровиробництва в центральній Росії. Уже у 1848 – 1849 рр. в українських губерніях розміщувалося 62% цукроварень. Саме в цій галузі та ще горілчаній, які тісно були пов'язані з сільським господарством, найбільший відсоток промисловців становили польські поміщики. На середину XIX ст. Наддніпрянина забезпечувала понад 80%

загальноімперського виробництва цукру, площі під посіви буряків тут перевищували три чверті від загальних площ імперії.

Паралельно з'явилися й перші парові гуральні, що сприяло збільшенню виходу горілки з одиниці сировини. Варто згадати, що горілчаному виробництву належить виняткове місце в поміщицьких господарствах. У XVIII ст. гуральництва було прерогативою лише козацької старшини, а вже в XIX ст. дрібні гуральні зникають і зростає кількість великих. У 1807 р. на Київщині налічувалося в приватних володіннях 551 гуральня й 11 пивоварень, а під час Континентальної блокади винокурне й пивоварне виробництва отримало ще більший розвиток. У результаті, землевласники спрямовували не тільки надлишки, але й значну частину звичайного врожаю зерна на виробництво горілки.

Якщо в 1840 р Київська губернія експортувала 500 тис. чвертей зерна й 100 тис. відер алкоголю, то вже в 1875 р. на Волині діяло приблизно 150 винокурних заводів, які випускали продукції на 1 882 923 крб. У гонитві за прибутками власники корчми, шинків намагалися збільшити ввезення вина й горілки з сусідніх губерній, де вони коштували дешевше, ніж на Волині. Разом із тим набирали розмаху безпатентний продаж низькосортного вина й контрабанда австрійського спирту. Це призводило до скорочення власного виробництва горілчаних товарів. Так, у 1876 р. кількість винокурних заводів на Волині скоротилася на 36 (25 %), а сума виготовленої ними продукції – на 97 756 крб. (6%). Тенденція до скорочення виробництва на винокурнях спостерігалася й у 1877 р. За цей рік у казну надійшло 1 272 340 крб. прибутку, тобто на 12 827 крб. менше, ніж у 1876 р., адже дрібним виробникам стало невигідно займатися винокурінням через здорожчання робочих рук, палива й, головне, хліба [44].

У другій половині XIX ст. дрібні винокурні підприємства розорявалися, однак технічне переоснащення (встановлення перегонного апарату системи Пісторіуса) тих, котрі залишалися, дало змогу збільшити загальний обсяг виробленої продукції. Як наслідок, у 1879 р. у казну надійшло 3 464 990 крб. 14,5 коп. Стан цієї галузі залежав від економічних заходів уряду, а також від погодних умов.

Так, у 1891 р. спостерігалася скорочення виробництва алкогольних напоїв через зростання ціни на зернові культури, зумовленої неврожаєм у деяких губерніях імперії, і введення в дію з 1 липня 1891 р. закону про сільськогосподарське винокуріння від 4 червня 1890 р. Він дав можливість нарощувати виробництво на промислових винокурнях, які належали, як правило, представникам польської магнатерії. І вже в середині 90-х рр. XIX ст. виникла криза перевиробництва. Щоб не допустити її поглиблення й для попередження банкрутства в 1896 р. держава ввела монополію на продаж спиртних напоїв і навіть відшкодувала втрату магнатами старовинного права пропінанції. У результаті таких заходів протягом 1897 – 1911 рр. заводчики Правобережжя отримали 41,5 млн. крб. прибутку. Зокрема, графиня Тишкевич у Бердичівському повіті одержала 330 тис. крб., князь Любомирський від шинків під Рівне – 249 тис. [45].

Одним з ініціаторів модернізації аграрних відносин у 40-х рр. XIX ст. виступив граф Анджей Замойський (1800 – 1874), який у своїх величезних володіннях (ординації) запровадив заміну панщини грошовим чиншем, почав гуртувати навколо себе поміщиків із цілого королівства. Вони збиралися на неофіційні з'їзди в Клементові, обговорювали проблеми вдосконалення сільськогосподарського виробництва й надання селянам землі. Проте модернізаційні ідеї А. Замойського не завжди зустрічали розуміння зі сторони польських землевласників і шляхти. Значна частина їх вважала, що новації загрожують традиційним національним цінностям, шляхетській традиції. Поширювалися думки, що новочасна “західна цивілізація” приречена на занепад, який призведе до “розчинення” поляків у російському “морі” [46, с. 320 – 322].

До старих, традиційних виробництв України належало суконне. Воно було тісно пов'язане з вівчарством, і спочатку на поміщицьких мануфактурах використовували власну вовну, а з розвитком виробництва перейшли до її купівлі. Суконні мануфактури швидко зростали. Показова історія Таганчанської мануфактури І. Понятовського в Канівському повіті Київської губернії: на початку XIX ст. у ній було 10 верстатів, 1838 р. уже 120 верстатів, а в 1840 р. поставлено парову машину. На цій мануфактурі працювало 13 вільнонайманих робітників та 738 кріпаків. Із численних поміщицьких суконних фабрик, за офіційними даними, слід виокремити Славутську фабрику князя Сангушка, сукновальню Вітославського в м. Берестечку [47, с. 342]. Уже в другій половині XIX ст. суконна промисловість посідала третє місце після винокуріння й виробництва цукру. Хоча згодом відбувається процес ліквідації суконних мануфактур, навіть тих, у яких у 50-х рр. XIX ст. була здійснена механізація виробництва, адже навіть за таких умов місцеве сукновиробництво не могло конкурувати з імпортними товарами.

Крім виробництва волокна, сукна й полотна, на Правобережній Україні значний розвиток отримало виробництво цегли, проте в будівництві й надалі переважав такий матеріал, як дерево. Значне виробництво соди, одержуваної з попелу, пояснювалося випалюванням деревини. І всупереч тому, що селянські господарства були практично самодостатніми – а такі умови не сприяли розвитку торгівлі, – поміщики все-таки були схильні до сприйняття технічних “плодів цивілізації”.

У цей період із Волинської губернії було вивезено 40 тис. чвертей зерна; ліс сплавляли по Дністру і його притоках до Чорного моря (прибуток: 700 тис. рублів сріблом). У Бессарабію продавали й худобу, і продукти, типові для аграрного господарства. Попит на плоди волинської землі, в основному пшеницю, був великим, а їх реалізація – нескладною: їх відправляли по Бугу й Віслі до Данцига.

Незважаючи на те, що великі виробники зерна починали розуміти необхідність змін, архаїчність економічних відносин все ще виявлялася в традиційних щорічних ярмарках – основних місцях товарообміну. На цих регулярних зборах в низці торгових містечок в основному й укладалися угоди. Значна частина промислової продукції, насамперед із металу, привозилася з внутрішніх губерній Російській імперії [48, с. 455 – 456].

Отже, на першому етапі промислового перевороту в Російській імперії загалом і на українських землях Правобережжя – зокрема динаміка розвитку промислової сфери визначається сумарною дією низки процесів: зростання кількості промислових підприємств; запровадженням нової техніки та технологій; поступовим витісненням кріпосницької мануфактури капіталістичною фабрикою; збільшенням ролі вільнонайманої праці; виникненням нових галузей промисловості; поступовим переміщенням промислових підприємств з сіл у міста; формуванням спеціалізації районів на виробництві певної промислової продукції [49]. У результаті, прискорився економічний розвиток, що мав на території Наддніпрянщини свої особливості: перший етап його проходив в умовах панування кріпосницьких порядків, що гальмувало його здійснення; почався переворот у харчовій промисловості, цукроварінні, гуральництві; машинобудування мало яскраво виражене сільськогосподарське спрямування.

Другий етап промислового перевороту відбувся після ліквідації кріпосного права (1861 р.) – це 60 – 80 роки XIX ст., як наслідок, капіталістичні відносини стали пануючими, а процес промислової індустріалізації пришвидшився.

Шляхта використовувала всі можливості капіталістичного прогресу для інтенсивного розвитку промислового виробництва. Основне місце продовжувало займати цукроваріння (частка України у всеросійському виробництві цукру досягла 90%), крім того, активно розвивалася й горілчана промисловість, борошномельне, олійне, текстильне виробництво, де ефективно запроваджувались парові машини та інше обладнання [50].

Однак ніщо не давало таких великих прибутків, як виробництво цукру. Особливо це було характерно для заводів родини Потоцьких і князя Р. Сангушка. Зокрема, їм належали Шепетівський, Клембівський і Кременчуцький цукрові заводи, на яких за сезон було вироблено 22 тис. пудів цукру-піску. У 1876 р. цукрові заводи Волині виробили продукції на 3 334 792 крб., реалізація якої дала майже 50% прибутків, одержаних всіма заводами й фабриками краю. Порівняно з 1875 р. виробництво цукру зросло на 394 510 крб., а кількість робітників відповідних підприємств збільшилася на 745 чол. Того року на Волині працювали 7 цукроварень, які переробили 243 тис. берковців сировини. 1879 р. у губернії було вже 11 цукрових заводів, 8 із яких виготовляли цукор-пісок, а 3 – рафінад. Загалом на цих підприємствах перероблено майже 750 285 берковців буряків, із яких одержано 706 459 пудів цукрового піску [51].

Більшість поміщицьких цукроварень, що діяли в пореформені роки, утворилася на базі латифундій. Так, у середині 80-х рр. XIX ст. графам Браницьким і Потоцьким належало по 7 заводів, графам Бобринським – 6. Характерним явищем цього періоду був перехід поміщицьких заводчиків на капіталістичний шлях ведення господарства, перетворення їх на підприємців. Капітали для перебудування поміщицького підприємства були одержані як кредит, нерідко під заставу маєтку. Так, Товариство взаємного поземельного кредиту взяло під заставу 24 526 десятин землі графа Й. Потоцького. Власники акціонерних і купецьких заводів, а також поміщики-заводчики змушені були змінити систему господарювання, шукати шляхи правильного розподілу робіт, впровадження різних машин і знарядь. Про це свідчив той факт, що на Правобережжі лише протягом 1873–1879 рр. загальний обсяг виробництва зріс на 44,5 % (із 5,6 до 8,06 млн. пудів) [52].

Неабияке значення для розвитку цукрової промисловості мала протекціоністська політика російського уряду, завдяки якій імпорт іноземного цукру був збитковим. У 1875 р. мито на таку продукцію становило 47,7%. Це забезпечувало високі ціни на власний продукт на внутрішньому ринку. Крім того, було запроваджено повернення акцизу при вивезенні заводчиками цукру за кордон. Урядова політика стимулювання експорту була схвально зустрінута волинськими цукрозаводчиками. Уже наприкінці XIX – на початку XX ст. тільки цукрові заводи Й. Потоцького виробляли продукції на суму понад 1 300 000 крб. [53].

Таким чином, на початку XIX ст. основними формами розвитку промисловості на території Російської імперії, а отже, і тих українських територій, що ввійшли до її складу внаслідок поділів Речі Посполитої, було дрібне, здебільшого селянське, виробництво та мануфактури. Протягом 40 – 80-х рр. XIX ст. у два етапи відбувся промисловий переворот, що сприяло запровадженню технічних новинок в аграрному секторі економіки. Так як значна частина земель української Наддніпрянщини продовжувала залишатися в руках польської шляхти, насамперед магнатів-латифундистів, варто говорити про перехід на капіталістичні рейси саме тих сільськогосподарських підприємств, котрі належали полякам. Більше того, в умовах суворого поліційно-бюрократичного режиму польські землевласники мали можливість спрямовувати свої зусилля на модернізацію сільського виробництва, що й спостерігається протягом 40 – 80-х рр. XIX ст. Так, значна частина цукрових заводів і гуралень, що належали польським магнатам, була перетворена на капіталістичні підприємства, а зростання продуктивності праці досягалося за рахунок удосконалення техніки й технології виробництва, широкого використання найманої робочої сили, що свідчить про модернізацію в цьому секторі економіки.

Соціально-економічні зміни, що відбувалися в 60–90-х рр. XIX ст., зумовили розвиток як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі, у якій важливу роль продовжили відігравати саме магнатські господарства краю: князі Сангушки, Радзивілли, Любомирські, графи Потоцькі, Браницькі, Грохольські перетворювали свої господарства на капіталістичні економії й виробляли продукцію, яка реалізувалася через ярмарково-базарну мережу. Як наслідок, можна говорити про те, що в окреслений період магнатерія була тією соціально-економічною силою, яка спрямовувала економічний розвиток краю на шлях інтенсифікації аграрного сектору, визначала прогрес промислового виробництва, відігравала велику роль у розвитку мережі різних форм внутрішньої торгівлі.

Джерела та література

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914 : Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Переклад на українську Зої Борисюк / Д. Бовуа. – Київ : Критика, 1998. – 334с.
2. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914) / Авторизованный перевод с французского Марии Крисань / Д. Бовуа. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.
3. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793 – 1830 рр. / Переклад з французької Зої Борисюк / Д. Бовуа – Львів : Кальварія, 2007. – 296 с.
4. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863) / Д. Бовуа. – К., 1996.
5. Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з нім. Х. Назаркевич, анук. ред. М. Крикун / Андреас Каппелер. – Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – 363 с.
6. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – 266 с.
7. Зашкільняк Леонід Опанасович, Крикун Микола Григорович. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Леонід Опанасович Зашкільняк, Микола Григорович Крикун. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
8. Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О.Я. Калакура. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.
9. Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М. В. Бармак. – Тернопіль : Видавництво Астон, 2007. – 512 с.
10. Шандра В. С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В. С. Шандра. – К., 1998. – 75 с.
11. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. / В. С. Шандра. – К., 2005. – 427 с.
12. Шандра В. С. Про призначення адміністративно-територіальних реформ у Російській імперії / В. С. Шандра // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск XII. – Київ : НАН, Інститут історії України, 2006. – С. 24 – 38.
13. Войтенко Ю. М. Становище шляхти на Правобережній Україні за правління Олександра I (1801 – 1825 рр.) / Ю. М. Войтенко // Наукові записки з української історії : Збірник наукових статей. – Вип. 18. – Тернопіль : Видавництво “Астон”, 2006. – С. 41 – 45.
14. Кривошея І. Графи Потоцькі: сторінки історії тутьчинської лінії. – Умань: РВЦ “Софія”, 2006. – С. 8 – 9.
15. Кривошея І. І. Польські аристократи Потоцькі (герб “Пилява”) в дзеркалі щоденників та мемуарів російської еліти / І. І. Кривошея // Гілея (науковий вісник) : Зб. наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип.25. – С. 7 – 19.
16. Кривошея І. І., Кривошея Ір. І. До питання про інкорпорацію та юридичну легітимацію шляхти Правобережної України в Російській імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І. І. Кривошея, Ір. І. Кривошея // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 16. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2004. – С. 82 – 91.
17. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): Монографія / Н. О. Щербак. – К. : ПЦ “Ризографіка”, 2005. – 616 с.
18. Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди / Є. Чернецький. – Біла Церква : Вид. О.В. Пшонківський, 2007. – 176 с.
19. Чернецький Є. Шляхта Правобережної України в кін. XVIII – I пол. XIX ст. / Є. Чернецький // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Вип. 1. – Біла Церква, 2001. – С. 25 – 47.
20. Казначесва Л. М. Волинське дворянське зібрання (1796 – 1917): функції, структура, участь у системі органів влади / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. “Історія України” / Л. М. Казначесва. – К., 2008. – 19 с.
21. Барвінок О.В. Дворяни Подільської губернії в органах державного управління та станового самоврядування регіону (1893 – 1917 рр.) / О. В. Барвінок / Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. “Історія України” / О. В. Барвінок. – Миколаїв, 2014. – 19 с.
22. Гордуновський О. Поміщицьке землеволодіння на Правобережній Україні у правовому полі Російської імперії (кінець XVIII – початку XIX ст.) / О. Гордуновський // Історія України. – 1999. – № 35 – С. 5.
23. Гуржій О.І. Шляхта, шляхетство / О.І. Гуржій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Shliakhta>
24. Литвин В.М. Історія України [Промисловий переворот у Наддніпрянській Україні] / В.М. Литвин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavy/29898-promisloviy-perevorot-u-naddnpryansky-ukran.html>
25. Магочій П.-Р. Україна. Історія її земель та народів / Павло-Роберт Магочій. – Ужгород : Вид-во В. Подяка, 2012. – 794 с.
26. Павлюк В.В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В.В. Павлюк // Укр. іст. журн. – 2000. – №1. – С. 102 – 108.
27. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVIII століття до 1923 року. – 4-те вид., стереотип / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 2002. – 608 с.
28. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVIII століття до 1923 року. – 4-те вид., стереотип / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 2002. – 608 с.
29. Сільське господарство в першій половині 19-го століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroprod.biz/2013/08/07/silске-hospodarstvo-v-pershij-polovyni-19-ho-stolittya/>
30. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914) / Авторизованный перевод с французского Марии Крисань / Д. Бовуа. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.
31. Сільське господарство в першій половині 19-го століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroprod.biz/2013/08/07/silске-hospodarstvo-v-pershij-polovyni-19-ho-stolittya/>
32. Литвин В.М. Історія України [Промисловий переворот у Наддніпрянській Україні] / В.М. Литвин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavy/29898-promisloviy-perevorot-u-naddnpryansky-ukran.html>
33. Литвин В.М. Історія України [Промисловий переворот у Наддніпрянській Україні] / В.М. Литвин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavy/29898-promisloviy-perevorot-u-naddnpryansky-ukran.html>
34. Сільське господарство в першій половині 19-го століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroprod.biz/2013/08/07/silске-hospodarstvo-v-pershij-polovyni-19-ho-stolittya/>

35. Сільське господарство в першій половині 19-го століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroprod.biz/2013/08/07/silske-hospodarstvo-v-pershij-polovyni-19-ho-stolitnya/>
36. Економічний розвиток українських земель у другій половині XVI – першій половині XIX століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/2511/19/>
37. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914) / Авторизованный перевод с французского Марии Крисань / Д. Бовуа. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.
38. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914) / Авторизованный перевод с французского Марии Крисань / Д. Бовуа. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.
39. Економічний розвиток українських земель у другій половині XVI – першій половині XIX століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/2511/19/>
40. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVIII століття до 1923 року. – 4-те вид., стереотип / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 2002. – 608 с.
41. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914) / Авторизованный перевод с французского Марии Крисань / Д. Бовуа. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.
42. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914) / Авторизованный перевод с французского Марии Крисань / Д. Бовуа. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.
43. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914) / Авторизованный перевод с французского Марии Крисань / Д. Бовуа. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.
44. Павлюк В.В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В.В. Павлюк // Укр. іст. журн. – 2000. – №1. – С. 102 – 108.
45. Павлюк В.В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В.В. Павлюк // Укр. іст. журн. – 2000. – №1. – С. 102 – 108.
46. Зашкільняк Леонід Опанасович, Крикун Микола Григорович. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Леонід Опанасович Зашкільняк, Микола Григорович Крикун. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
47. Павлюк В.В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В.В. Павлюк // Укр. іст. журн. – 2000. – №1. – С. 102 – 108.
48. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914) / Перевод с французского Марии Крисань / Д. Бовуа. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.
49. Економічний розвиток українських земель у другій половині XVI – першій половині XIX століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/2511/19/>
50. Економічний розвиток України в II половині XVII – на початку XX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lubbook.net/book_269_glava_24_Tema_6_Ekonom%D1%96chnijj_rozvito.html
51. Павлюк В.В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В.В. Павлюк // Укр. іст. журн. – 2000. – №1. – С. 102 – 108.
52. Павлюк В.В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В.В. Павлюк // Укр. іст. журн. – 2000. – №1. – С. 102 – 108.
53. Павлюк В.В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В.В. Павлюк // Укр. іст. журн. – 2000. – №1. – С. 102 – 108.

Fytsyk I. D. Economic targets of the Right Bank nobility in the conditions of market relations (40–80-ies of XIX century).

*The article deals with the economic targets of the Right Bank nobility as a leading wealthy layer of the Upper Dnieper Ukraine in terms of market relations (40–80-ies of XIX century). It was established that after the annexation by the Russian Empire Ukrainian territory as a result of the third partition of *Rech Pospolita* and the average rich Polish nobility retained its political and economic influence and significant land holdings. That is why the formation and development of capitalist relations in the XIX century, economic modernization and the introduction of technical advances in the agricultural sector is due precisely to the activities of the Polish magnaterii which was the socio-economic force that determine the progress of industrial production, played a major role in the development of a network of different forms of internal and external trade.*

Key words: *Rech Pospolita, the Russian Empire, Right-Bank Ukraine, the nobility, the industrial revolution, market relations.*

Фицик И. Д. Экономические ориентиры правобережной шляхты в условиях развития рыночных отношений (40–80-е гг. XIX в.).

В статье определены экономические ориентиры правобережной шляхты – ведущего зажиточного слоя Надднепрянской Украины – в условиях развития рыночных отношений (40–80-е гг. XIX в.). Установлено, что после аннексии Российской империей украинских территорий вследствие третьего раздела Речи Посполитой средняя и богатая польская шляхта сохранила свое полтическое и экономическое влияние и значительные земельные владения. Именно поэтому формирование и развитие капиталистических отношений в XIX в., модернизация экономики и внедрение технических достижений в аграрном секторе связано как раз с деятельностью польской магнатерии, которая была той социально-экономической силой, что определяла прогресс промышленного производства, играла большую роль в развитии сети различных форм внутренней и внешней торговли.

Ключевые слова: *Речь Посполитая, Российская империя, Правобережная Украина, шляхта, промышленный переворот, рыночные отношения.*